

TEMIDA
Jun 2008, str. 5-19
ISSN: 1450-6637
DOI: 10.2298/TEM0802005J

Stigmatizacija kao društveni proces

ALEKSANDAR JUGOVIĆ¹

Predmet ovog rada je analiza stigmatizacije kao društvenog procesa. Glavni cilj rada je objašnjenje multidimenzionalnih aspekata stigmatizacije. Ovaj rad pokazuje ključne teorijske korene ideja o stigmatizaciji kao društvenom procesu (sociološki interakcionizam) i takođe, rad problematizuje definiciju društvene devijantnosti i pitanje društvene konstrukcije i produkcije devijantnosti. Na osnovu analize moguće je prepoznati glavne dimenzije stigmatizacije kao društvenog procesa. To su: vremenska, prostorna ili društveno-kulturna, socijalno-slojna, rodno-posledična, ideološko-politička, reaktivna i socijalno-psihološka dimenzija stigmatizacije.

Ključne reči: stigmatizacija, društvo, društveni proces

Uvod

Predmet ovog rada je analiza stigmatizacije kao specifičnog društvenog procesa. U teorijskom smislu, rad je oslonjen na ideje sociologije interakcionizma, kritičke teorije društvene devijantnosti i kriminologije socijalne kontrole. Interakcionistička teorija društva i društvenih devijacija je u epistemološkom i metodološkom smislu duboko suprotstavljena pozitivizmu i funkcionalizmu kao dominirajućim diskursima u sociologiji devijantnosti i kriminologiji.

Glavni cilj rada je objašnjenje multidimenzionalnih aspekata stigmatizacije.

Osnovni značaj rada je ukazivanje na teorijsku podlogu i praktične implikacije ideje o stigmatizaciji kao društvenom procesu. Tumačenjem procesa nastaje

---

¹ Dr Aleksandar Jugović je docent na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu. Predaje predmete „Socijalna patologija“, „Sociologija marginalnih grupa“ i „Mediji i devijacije“. Saradnik beogradskog Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja na naučnom projektu Ministarstva nauke Republike Srbije pod nazivom „Prevenција kriminala i socijalnih devijacija“. Ovaj tekst je rađen kao deo ovog projekta. E-mail: alex7@EUnet.rs

janja devijacija, a posebno uloge sistema socijalne kontrole i institucija u „proizvodnji“ i društvenoj konstrukciji devijanata i kriminalaca, interakcionistička teorija i kriminologija socijalne kontrole otvorile su nova praktična pitanja prakse društvenog reagovanja. Ove teorijske koncepcije su svojim kritičkim odnosom prema dominirajućim modelima organizacije i metodologije rada institucija socijalne kontrole i ulogama pojedinih profesija koje se bave kriminalom i devijacijama, fokusirale problem humanosti, ljudskih prava i restorativne pravde u praksi društvenog odnosa (reagovanja) prema devijantima.

Teorijski koreni ideje stigmatizacije kao društvenog procesa

Reč *stigma* i njen izvorni pojam svoje poreklo imaju u antičkoj Grčkoj. Antički Grci su iz činjenice da neki drugi narodi govore drugačijim jezikom od njihovog izveli zaključak da su oni varvari ili „brbljivci“ koji su divlji, necivilizovani, opasni, grabljivi, neobrazovani, anarhični ili da su tek nešto više od divljaka. Etiketiranje stranaca kao divljaka, čudaka i neljudskih stvorenja, ne retko, je kroz istoriju služilo kao opravdanje za rđavo postupanje, porobljavanje, pa čak i istrebljivanje „drugačijih“ (Ryan, 1985: 12).

Stigma je pojam koji je označavao znak na telu i koji ukazuje na neke nedostatke (moralno-pravne prirode) ličnosti koja je njim obeležena. „Reč je o žigovima koji su nanošeni usijanim gvožđem i obeležavali su nekoga kao roba, zločinca ili izdajnika, dakle kao osobu koju treba izbegavati, naročito na javnim mestima. Kasnije, s hrišćanstvom stigma dobija dva nova značenja: tako da, najpre, označava telesnu nakaznost kao posledicu božje volje, a zatim i promene na koži religioznih histerika koje se javljaju upravo na onim delovima tela na kojima je Hristos bio fiksiran za krst“ (Stojković, 1985: 95).

Ideja o stigmatizaciji kao društvenom procesu svoje idejno utemeljenje ima u interakcionističkoj sociologiji i njenoj teoriji etiketiranja. Centralni sociološki stav interakcionista jeste da društvene tvorevine (poredak, institucije, strukture, grupe) nastaju u međusobnim odnosima ili interakcijama između ljudi. Ta interakcija se sastoji u prenošenju značenja koja nastaju kao proizvod odnošenja između aktera tj. njihovih uzajamnih delovanja. Sa aspekta izučavanja društvene devijantnosti krucijalno pitanje je: kako se ljudska ponašanja stavljaju u identifikovane kategorije devijanta. Teorijski interes je više usmeren ka onima koji definišu i stvaraju značenja ili konstrukte (primenjuju pravila i osuđuju), nego ka onima koji se devijantno ponašaju.

Problem od koga treba poći u definisanju društvene devijantnosti, za interakcioniste je odnos društva (grupa, institucija, sredine, organizacija) prema ponašanjima pojedinaca. Interakcionisti smatraju da ljudi opažaju i razumevaju fizički i društveni svet oko sebe prema unapred prihvaćenim i definisanim shvatanjima i osećanjima šta je „dobro“ ili šta je „loše“. Ljudi dele zajednička osećanja normalnosti koja se zasnivaju na definisanoj predvidljivosti („prirodnosti“) u međusobnim susretima ili interakciji. I zato svaka različitost i nepredvidljivost u interakciji unosi određenu dozu nelagodnosti, straha ili osude.

Značenje devijantnosti i normalnosti suštinski se locira u fleksibilne granice društveno-strukturisane realnosti: moralna značenja su konstituisana i definisana uvek unutar određenog društvenog i kulturnog konteksta ili okruženja. Na primer, Nils Christie smatra da: „Krivično delo ne postoji. Dela *nisu*, ona postaju – njihova značenja se kreiraju nakon što se ona dogode. Krivično delo je stoga proizvod kulturnih, socijalnih i mentalnih procesa“ (Christie, 2006: 8).

Stephan Pfohl smatra da različitost/devijantnost „izaziva“ pretpostavke i zdravorazumska shvatanja normalnosti i prirodnosti. Na osnovnom „intuitivnom“ nivou različitost dovodi u pitanje naša osnovna uverenja i ideje. Ona nas „ugrožava“. Na društvenom nivou različitost ili devijantnost „izaziva“ društveni poredak. Devijantnost dovodi u pitanje postojeće društvene odnose, vrednosti i značenja (Pfohl, 1994).

Iz rečenog sledi važan zaključak da je devijantnost fenomen koji je u svojoj osnovi i suštini vezan za društveni poredak. Društveni poredak definiše šta je realno, očekivano, prihvatljivo = normalno, nasuprot onome što je nerealno, neočekivano i neprihvatljivo = devijantno. Ključne karakteristike devijantnosti su da ona predstavlja produkt socijalne interakcije koji: 1) remeti društveni poredak; 2) napada „opšteprihvaćenu realnost“; 3) krši grupna, unapred definisana, očekivanja i 4) izaziva reakciju neodobravanja. Pojedinci ili grupe postaju devijantni onog trenutka kada na njih društvo primeni osudu i etiketira ih ili žigoše kao „nenormalne“.

Verovatno najcitiranija ali i najpreciznija interakcionistička definicija društvene devijantnosti jeste ona Howarda Beckera iz knjige „Autsajderi“: „Društvene grupe stvaraju devijantnost uspostavljajući pravila čije kršenje konstituše devijantnost, i primenjujući ta pravila na određene ljude i etiketirajući ih kao – autsajdere. Sa ove tačke gledišta, devijantnost nije kvalitet čina koji osoba čini već više posledica primene pravila i sankcija na „prestupnika“, od strane drugih. Devijantna osoba je ona na koju je ta etiketa uspešno prilepljena; devijantno ponašanje je ono ponašanje koje ljudi tako označe“ (Becker, 1997: 208).

Značenje ili definicija devijantnosti, u određenom kontekstu, čuva i štiti grupne interese i tako održava osećanje „normalnosti“. Stigma ili etiketa devijantnosti, ima društvenu funkciju, a to je: održanje društvenog poretka i postojećih odnosa moći. Ovu političku i društvenu funkciju stigme često podržavaju i manje ili više otvorene ideologije i teorije o devijantnosti, na osnovu kojih se racionalizuje i legitimizuje (pa i legalizuje) neprijateljski stav prema etiketiranimima. To onda, za konsekvencu, ima diskriminaciju i socijalnu marginalzaciju „obeleženih“, što im bitno umanjuje šanse za životni napredak.

Subjektivno značenje okolnosti da je nekome „prikačena etiketa“ devijantnosti ima za posledicu da obeleženi pojedinac, najčešće, i sam prihvata takav stav i sud okoline o sebi, čime zapravo pokazuje da ima iste standarde normalnosti kao i ostali pripadnici društva. Wheeler i Cottrell pokazuju kako zvanično etiketiranje mlade osobe, koja se „rđavo ponaša“, kao delinkventa ima efekat smeštanja te osobe u jednu takvu kategoriju: „Rezultat je da etiketa ima važan efekat na to kako se drugi odnose prema pojedincu. Ako je rezultat službenog postupanja izdvajanje pojedinca zajedno sa drugim (isto) tako etiketiranim licima može nastati jedan dodatni podsticaj devijantnom ponašanju. Njegovo uvrštavanje u grupu lica koja su na sličan način okarakterisana, može kategoriju „delinkvent“ ili „kriminalac“ učiniti mnogo upadljivijom kako njima samima, tako i drugim ljudima. (...) Drugim rečima, pojedinac počinje da misli o sebi kao o delinkventu i prema tome organizuje svoje ponašanje“ (Wheeler, Cottrell, 1997: 219-220).

Jedna od ključnih teza interakcionista jeste da karakter odnosa profesionalnih službi u sistemima društvenog reagovanja na devijacije (policije, sudova, socijalnih radnika, psihijataru, koje Howard Becker naziva „moralnim krstašima“ ili „moralnim preduzimačima“) samo inicira proces koji devijanta dalje „gura“ prema ponavljanju istog ponašanja ili mu otežava ponovno ulaženje u svet „normalnih“.

I konačno, interakcioniste ne interesuje, u pozitivističkom smislu, etiološko objašnjenje devijacija jer smatraju da ne postoje niti objektivni (društveni, sredinski), niti subjektivni (psihički, individualni) uzroci devijantnosti. Po njima, uzroci mogu biti brojni i zbog toga ne postoji jedinstven kauzalitet devijantnosti. Tranzicija od devijantnosti (čina kršenja nekih pravila) do devijanta (etiketirane osobe koja je preuzela takvu društvenu ulogu) nije automatska, već nešto što zahteva razumevanje. Iz ovih razloga pitanje društvenih procesa konstruisanja i razvoja devijantnosti pod dejstvom društvene reakcije su njihovi glavni teorijski problemi.

Karakteristike stigmatizacije kao procesa proizvodnje devijantnosti

Stigmatizacija kao društveni proces ima nekoliko ključnih obeležja ili dimenzija. To su: vremenska, prostorna ili društveno-kulturna, socijalno-slojna, rodno-posledična, ideološko-politička, reaktivna i socijalno-psihološka dimenzija.

Vremenska dimenzija

Prema istoj devijaciji ili istom devijantnom ponašanju u različitim vremenskim periodima može biti različit društveni odnos. „Prema osobi za koju se veruje da je počinila dati „devijantan“ čin, u jednom vremenu može se reagovati mnogo blaže nego što bi se odgovorilo u drugom vremenu. Pojava „pohoda“ protiv različitih vrsta devijantnosti, ovo jasno ilustruje. U različitim periodima, izvršna vlast može da odluči da sprovede jedan sveobuhvatan napad na neku posebnu vrstu devijantnosti kao što je kockanje, narkomanija ili homoseksualnost. Očigledno je mnogo opasnije upustiti se u jednu od ovih aktivnosti u vreme kampanje protiv nje nego u bilo koje drugo vreme... Procena ljudi o tome koliki je bio porast kriminala u Koloradu bila je povezana sa porastom broja novinskih članaka o kriminalu, ali ne i sa bilo kakvim porastom broja zločina“ (Becker, 1997: 209).

Prostorna ili društveno-kulturna dimenzija

U različitim društvima postoje i različiti pravni i vrednosno-moralni sistemi. Gostinska prostitucija kod Eskima, na primer, ne izaziva društvenu osudu u tom kulturnom okruženju već, čak, predstavlja izraz normalnosti i znak pristojnosti i gostoprимljivosti. Takođe, u različitim društvima postoje nejednake kazne za istovrsna krivična dela jer se društvena opasnost različito definiše. Unutar istog društva pojedine etničke, manjinske ili subkulturne zajednice mogu imati različite poglede na određena ponašanja svojih članova od društva koje ih okružuje. To dovodi do toga da te zajednice mogu posebno oštro i osuđujuće reagovati na određena ponašanja svojih članova u odnosu na šire društvo. Primer je krvna osveta koju ne priznaju savremeni pravni sistemi, ali ovaj vid neformalne sankcije još uvek živi u nekim sredinama. Obrnut slučaj je kada manjinske zajednice ne osuđuju ponašanja svojih članova, dok šire društvo na ta ponašanja reaguje neodobravanjem i sankcionisanjem.

Goffmanov stav je da u američkom društvenom i kulturnom okruženju postoji samo jedan čovek kome se ne može pripisati „devijantnost“: to je mladi muškarac, oženjeni otac porodice, belac, stanovnik grada, nordijski tip, heteroseksualan, protestant, univerzitetski obrazovan, stalno zaposlen, zdrav, vitak, umereno visok i sportista. Svi drugi nisu normalni, već devijantni, tako da ni komunikacija sa njima nije u potpunosti spontana već je obeležena interaktivnom patologijom: nelagodnom i komunikativnim incidentima (Goffman, 1970).

Na makro-socijalnom planu neki događaji, određene društvene situacije ili društveni problemi postaju označeni kao devijantni ili nemoralni onda kada se dožive kao opasnost za vladajuće vrednosti ili interese. Praveći analizu koje su sve pojave od drugog svetskog rata do danas, u Velikoj Britaniji, bile predmet „moralnih uznemirenja“ (panika) Thompson navodi: nasilnička ponašanja mladih iz šezdesetih godina (sukobi tzv. mods i rokera); subkultura rejv „pokreta“, pojava maloletničkog razbojništva (uličnih pljački); sida; samohrane majke sa vanbračnom decom (koje su bile korisnici državne socijalne pomoći); nasilje u porodici i zlostavljanje dece; nasilje u medijima (posebno filmovima); žensko nasilje i devojačke bande; pornografija (Tompson, 2003).

Socijalno-slojna dimenzija

Stigmatizacija je u velikoj meri zavisna i od toga ko čini devijantno ponašanje ili iz kog socijalno-slojnog statusa potiče „devijant“. Istraživanja o tome ko je zvanično osuđen pokazuju da su na neke osobe ili grupe sankcije više primenjene nego na neke druge. Primeri Crnaca u SAD ili Roma kod nas jesu pokazatelji da se oštrica društvenog reagovanja i osuđivanja više primenjuje na manjinske i marginalizovane grupe. Za dečaka iz romske populacije koji je izvršio neko krivično delo kao „prirodno“ i „determinisano“ dođe njegovo ponašanje i ispoljena devijantnost (još ako mu je i otac već registrovan kao „problematičan“ to samo potvrđuje diskurs). Nasuprot njemu, kod dečaka iz „fine i ugledne porodice“ srednjeg ili višeg sloja, koji je izvršio isto delo, uzrok ponašanja se vidi u „mladalačkim prolaznim krizama“.

Kenneth Thompson opisuje primer kampanje protiv samohranih majki sa vanbračnom decom koje primaju socijalnu pomoć u Velikoj Britaniji početkom devedesetih godina. Tada je ova „socijalna manjina“ kroz kontinuirane izjave stručnjaka/eksperata, medija, „moralnih“ organizacija, okrivljena za porast kriminala, nemoralna, nerada, seksualnih razvrata, sloma porodičnih tradicionalnih vrednosti, i slično (Tompson, 2003).

Rodna i posledična dimenzija

Stigmatizacija ima i svoju rodnu i posledičnu komponentu. Posledica nekog devijantnog ponašanja kao i vrsta/jačina stigmatizacije zavise od toga ko se oseća oštećenim tim činom ili šta taj čin ugrožava. Na primer, predbračni seksualni odnosi retko izazivaju društvenu reakciju osude šire zajednice u većini savremenih društava. Međutim, vanbračna trudnoća devojke već izaziva reakciju koja ide od neodobravanja, osude, pa do proterivanja iz porodice. Kako ističe Howard Becker, vanbračna trudnoća je zanimljiv primer nejednake primene pravila na različite kategorije ljudi. Vanbračni otac, uglavnom, izbegava oštru osudu sredine kojoj je izložena majka (Becker, 1997). To govori o vrlo izraženoj rodnoj dimenziji stigmatizacije.

Posledična komponenta stigmatizacije može biti izražena kroz konsekvence institucionalnog odnosa prema devijantnosti. Erving Goffman je убедljivo pokazao šta se događa sa „sopstvom“ ili identitetom čoveka u uslovima „zatvorenih organizacija“ i uniformnih pravila koje propisuju tzv. totalne institucije u kojima borave ljudi (zatvori, popravni domovi, duševne bolnice, itd.). Goffmanova teza je da u ovim institucijama postoji stalan i dubok raskorak između proklamovanih ciljeva ustanove i realnosti života u njima. Latentne funkcije većine ovih institucija jesu kontrola, nadzor, sankcionalizacija i disciplinacija. Manifestne funkcije kao što su resocijalizacija, lečenje i tretman su u drugom planu (Goffman, 1961).

Niz procedura koje sprovode totalne institucije, od ulaska u njih, preko boravka, pa do njihovog napuštanja, Goffman naziva umrtvljavanje sopstva. Radi se o mehanizmu lišavanja identiteta, individualnosti, ličnog integriteta pojedinca koji je došao u totalnu instituciju. Boravak pojedinaca u totalnim ustanovama ima za posledicu njihovu dalju ili progresivnu društvenu izolaciju, kulturnu dezorijentaciju i intelektualno nazadovanje (Goffman, 1961). Etiketa bivšeg „robijaša“ ili „duševnog bolesnika“ čini ih podložnim čestim hapšenjima i proverama po izdržavanju kazne, jer su definisani kao pojedinci za rizičnim ponašanjem koji su a priori skloni recidivizmu.

Ideološko-politička dimenzija

Stigmatizacija je proces koji ima naglašenu ideološku komponentu ali i političku upotrebu. U savremenom društvu, svi značajni socijalni problemi – kriminal, mentalna oboljenja, nemiri, nezaposlenost – analiziraju se u okviru iste, ali

sofisticiranije „ideologije okrivljavanja žrtve“. Ta nova ideologija odbacuje da su „oni drugačiji“ genetski ili rasno inferiorni: devijantnost, nesavršenost i nadekvatnost se pripisuje „zloćudnoj“ prirodi siromaštva, nepravdi i rasnim problemima. Međutim, žig devijantnosti, iako izveden iz uslova društvenog života, i dalje se locira u samoj žrtvi: „istina, okrivljavanje žrtve je zaodeno ljubaznošću i brigom, ali koja nosi zamke i statističke ukrase scijentizma koji se gube u „mirisnoj izmaglici humanitarizma“ (Ryan, 1985: 10).

Nova „ideologija stigme“ u osnovi dokazuje da devijanti i „drugačiji“ u sebi nose nešto kvalitativno različito od „normalnih“: oni nisu manifestno definisani kao varvari i divljaci, ali se zato vide kako imaju druge vrednosti, životne ciljeve, drugačija ponašanja i „misli“. Devijantne osobe predstavljaju edukativni primer za sve što je „negativno“: „Oni opravdavaju postojanje represivnih organizacija, i u suštini oni sugerišu na korelativni odnos između pripadništva nižoj društvenoj kategoriji i mogućnosti iskliznuća iz okvira definisane normalnosti“ (Jervis, 1977: 78).

Stigmatizacija u ideološkom i političkom kontekstu je deo raširene „kulture straha“. Život u pluralističkom, otvorenom i demokratskom društvu pruža često utisak kod građana (birača) da žive u društvu visokog rizika. Opaža se da rizik raste zavisno od umnožavanja društvenih promena i povećanja demokracije društva. Radi se o rizicima koji su proistekli iz tehničko-ekonomskog napretka i procesa globalizacije. Ti rizici se ispoljavaju kao neminovne opasnosti po život biljaka, životinja i ljudi (Beck, 1992: 12-13). Uz rizike ekološke prirode, terorizma, moralni problemi društva ili „različitosti“ (maloletnički kriminal, zlostavljanje dece, slabljenje porodice, nasilništvo, itd.) su u vrhu javne debate i pažnje.

U takvoj socijalnoj i političkoj atmosferi političari rado koriste „zajedničke strahove“: „Političari će rado usvojiti populistički program „reda i mira“ onda kada je javno mnjenje podstaknuto medijskim pričama o povećanju rizika zbog opasnosti koje nosi društveno devijantno ponašanje. Mediji su, sa svoje strane, zainteresovani za dramatične priče, a analize odnosa javnosti prema rizicima pokazuju da se dramatični događaji smatraju češćim od nedramatičnih. Na primer, iako bolesti odnesu u Americi sto puta veći broj života nego nego ubistva koja se događaju, novine donose tri puta više članaka o smrtnim slučajevima čiji su uzrok ubistva, nego o onima čiji je uzrok bolest. Stepenn straha od kriminala manje zavisi od stvarne stope kriminala nego od količine vesti o kriminalu, kao i od načina saopštavanja tih vesti u medijima“ (Tompson, 2003: 33).

Sve ovo govori da društvena reakcija na devijantnost ima latentni cilj, ne da spreči devijantne pojave, već da legitimizuje političku vlast, da prebaci realnu političku odgovornost, kao i da omogući medijima povećanje publike i veću zaradu. Mediji se takmiče za publiku i u želji (i pohlepi) da privuku pažnju, skloni su senzacionalizmu i demonizaciji pojava i određenih osoba. Sa druge strane, političarima je lakše da pažnju usmere na moralna pitanja nego da građanima podnose odgovornost o ekonomiji, nezaposlenosti, siromaštvu, uslovima života, itd.

U našem političkom životu od drugog svetskog rata do danas politički protivnici su često javno etiketirani i žigosani različitim imenima: „petokolonaši“, „revizionisti“, „domaći/narodni neprijatelji“, „tuđinske sluge“, „izdajnici“, „strani plaćenici“, „snage haosa i bezumlja“, „lažni proroci i ludaci“, „strani špijuni“, „narkomani“, itd. Repertoar političkog etiketiranja političkih neistomišljenika je, u našem političkom, kulturnom i istorijskom kontekstu, zaista „bogat“. Stigmatizacija i devijantnost su fenomen koji izrasta i iz odnosa moći u društvu i ima i političku (zlo)upotrebu.

Reaktivna dimenzija

Vrste i tipovi stigmatizacije zavise od karaktera društvenog reagovanja na različitosti i devijantnost koje se događa u nekoj društvenoj interakciji. To je *reaktivna* dimenzija stigmatizacije. Erving Goffman smatra da se najčešće mogu razlikovati tri vrste stigmi (Goffman, 1970): 1) telesni nedostaci (kao što su slepilo, gluvost, hromost ...); 2) karakterni nedostaci (poput alkoholizma, prostitucije, homoseksualizma ...); i 3) grupni ili tribalni nedostaci (rasa, nacionalnost, religijska pripadnost, analfabetizam, siromaštvo ...).

Po Goffmanu, način na koji će se sama stigma ispoljiti u interakciji između obeleženih i „normalnih“ zavisi od karaktera stigme (vrste nedostatka) i društvene situacije u kojoj se ona ispoljava. Stigma se zato ispoljava dvojako. Prvi način njenog ispoljavanja Goffman naziva kao „discredity“: reč je o slučajevima kada je stigma uočljiva na prvi pogled. Obično se radi o telesnim nedostacima ili boji kože. Stav „normalnih“ se u ovom slučaju ispoljava kao nastojanje da se ne pokaže zapažanje diskreditujuće osobine, što je praćeno zajedničkim osećanjima dvosmislenosti, napetosti i nesigurnosti.

Kod drugog načina ili „discreditable“, stigma se ispoljava samo kao mogućnost koja se tek u određenoj društvenoj situaciji iskazuje na vidljiv način. Stigmatizirani koji su svesni činjenice da se njihov hendikep ili žig ne vidi na prvi

pogled, u interakciji sa „normalnima“ pokušavaju da održe privid normalnosti koristeći se različitim „tehnikama“ (npr. upotreba negovanog engleskog jezika kome pribegavaju školovani crnci da bi se distancirali od svoje socijalno-rasne grupe i potvrdili svoj viši društveni status).

Primeri ova dva načina ispoljavanja stigme mogli bi da budu sledeći: „Kada na ulici sretnemo čoveka u invalidskim kolicima znaćemo da je invalid, ali ako sretnemo čoveka koji muca to nećemo znati. Tačno inverzivna situacija je ona u konferencijskoj sali. Mucavca ćemo prepoznati već nakon prve rečenice koju izgovori, ali će nečija telesna invalidnost biti uočena tek po završetku skupa – onda kada se njegovi učesnici raziđu“ (Stojković, 1985: 98).

Socijalno-psihološka dimenzija

U uzročno-posledičnom smislu stigmatizacija je povezana sa socijalno-psihološkim fenomenom stereotipizacije. Stereotipizacija je proces koji je deo socijalnih odnosa između ljudi. Ljudi u komunikaciji tipiziraju jedni druge. Bez definisanih uzajamnih tipiziranja i očekivanih društvenih uloga teško je zamisliti stabilne odnose između ljudi. Ali, „interaktivni poredak“ može da bude u određenim situacijama definisan na pogrešnim očekivanjima ili pogrešnim verovanjima. Moguće je da tipiziranja drugih ljudi budu zasnovana na iskrivljenoj slici o drugima ili nekoj pojavi. Tako se stvaraju stereotipi.

Deleći zajednička osećanja normalnosti koja se zasnivaju na definisanoj predvidljivosti („prirodnosti“) u međusobnim susretima ili interakciji, ljudi unapred „znaju“ kako izgledaju „narkomani“, „ubice“, „lopovi“, „prevaranti“, „kockari“ itd. Ovi stereotipi se u savremenom društvu posebno učvršćuju posredstvom medija, iako se u osnovi stereotipi uče i stiču tokom školovanja i procesa socijalizacije. Negativna društvena reakcija na nečije devijantno ponašanje samo se produbljuje i pojačava pod stereotipnim slikama o „tipičnom“ i „očekivanom“ devijantu. Takva reakcija utiče na proces samo-identifikacije devijanta, što na kraju vodi ka njegovom neuspehu u očuvanju mišljenja o sebi kao „normalnom“ pojedincu i konačno, prihvatanju stereotipne uloge devijanta.

Mešoviti susreti: primer procesa stigmatizacije na mikro-socijalnom nivou

Stigmatizacija kao društveni proces ima tendenciju „ojačavanja“ u neposrednom susretu/kontaktu ili interakciji između „običnih/normalnih“ i „drugaćijih“/stigmatiziranih pojedinaca. To je susret u kome ima potencijalno najviše mogućnosti za nastanak, „Goffmanovski rečeno, „interaktivne patologije“. Pojam „susreta“ Goffman definiše na sledeći način: „Društveni susret je prilika interakcije licem u lice, koji počinje kada pojedinci spoznaju da su ušli u polje uzajamnog prisustva, i završava se opaženim povlačenjem iz uzajamnog učešća“ (Spasić, 1996: 26).

Situacija kada se „stigmatizovani“ i „normalni“ nalaze u neposrednom fizičko-socijalnom kontaktu Goffman naziva „mešovitim susretima“. To je situacija nelagodnosti, i za „normalne“ i za „stigmatizovane“, zbog toga što nosilac stigme taj susret doživljava kao predstavljanje sa željom da iskontrolira kontakt u koji „normalni“ ulaze spontano.

Susreti nelagodnosti jesu za Goffmana interaktivni incidenti. On pod pojmom incidenta podrazumeva različite događaje koji iznenada uvećavaju nivo napetosti u situaciji – jer osvetljavaju svetove isključene datom definicijom situacije (Spasić, 1996: 30). Situacije „mešovitih susreta“ vremenom postaju za stigmatizirane subjektivno sve nepodnošljivije. Da bi očuvali simbolički i interaktivni poredak od njih se očekuje da se drže veselo, ležerno, ponizno. Na omalovažavanje normalnih, od etiketiranih se očekuje da ne uzvraćaju istom merom.

U cilju održanja privida normalnosti stigmatizirani koriste čitav niz tehnika ponašanja. „Jedan od najčešćih je upotreba tzv. *dez-identifikatora* koji su usmereni na to da izmene predstavu o jednoj osobi, na taj način što je prikazuju u pozitivnom svetlu i tako preduprede mogući negativni utisak“ (Stojković, 1985: 98). Goffman piše: „Stigmatizirani treba da se potruži da pokaže... kako je, ispod svega on zapravo čovečno biće. Pojedinaac je u tako velikoj meri depri-viran iz društva da... što više stigmatizirani odstupa od norme, to će fantastičniji biti načini na koje on mora dokazivati da poseduje standardno subjektivno sopstvo (Spasić, 1996: 102).

Sve veća izopštenost iz sveta normalnih, stigmatizirane prirodno vodi ka udruživanju sa sebi sličnima. Osećaj „zajedničke sudbine“ i mogućnost da normalno i bez incidenata komuniciraju samo sa sebi sličnima usmerava ih da se međusobno hrabre ali i organizuju. Goffman prepoznaje tri tipa organizovanosti stigmatiziranih pojedinaca:

- 1) formalne organizacije kao što su, na primer, terapijske zajednice bivših alkoholičara koje su pod patronatom psihijatrijskih bolnica;
- 2) neformalne organizacije, poput klubova pretučених žena, i slično;
- 3) nelegalne organizacije, čiji su primer tajna društva bivših osuđenika.

Ove organizacije nastoje da funkcionišu kao „grupe za pritisak” na javnost i predstavnike vlasti. U tom političkom procesu oni mogu da očekuju podršku samo od dve kategorije ljudi: „1) od ‘suplemenika’ ili sebi sličnih koji su takođe stigmatizirani – primer je prostitutka koja sa svojim ‘koleginicama po profesiji’ može da komunicira bez nelagode; 2) od iniciranih ili posvećenih, dakle normalnih osoba ali koje imaju posebnu marginalnu ulogu tako da mogu da razumeju situaciju stigmatizovanih – primer je makro sa kojim prostitutka može da komunicira bez upotrebe dez-identifikatora. Ta posvećenost može da poprими takve razmere da je opravdano govoriti o *stigmatofiliji* posvećenih, nasuprot *stigmatofobiji* spoljnog društva” (Stojković, 1985: 97). Zaključak je da se „mešoviti susreti” završavaju stvaranjem subkultura (podkultura) u kojoj će stigmatizirani pronaći svoj društveni status i izgraditi lični identitet i osećaj individualne vrednosti.

Zaključna razmatranja

U teorijskom i praktičnom smislu značaj ideje stigmatizacije kao društvenog procesa ogleda se u nekoliko činjenica.

Prvo, ova ideja ističe uloge društvene i političke moći u definisanju društvenih različitosti ili devijantnosti. Teorijski se dekonstruišu manipulacije društvenih elita i nosilaca moći u stvaranju devijantnosti. U tom smislu, vrlo argumentovano se ukazuje na društvene i političke funkcije stigme.

Drugo, odbacuje se ideja „patološkog” i „disfunkcionalnog” modela devijantnosti. Eventualna patologija pojedinca ili disfunkcionalnost njegove primarne sredine jeste samo jedan deo fenomena društvene devijantnosti: devijantnost se vidi ne kao kvalitet čina koga čini neka osoba, već više posledica primene sankcija i pravila drugih. Takođe, u teorijskom smislu, uvodi se ideja sekvencijalne analize koja pokazuje da u svakoj fazi razvoja devijantnosti deluju različiti uzroci sa posebno značajnom ulogom odnosa društva prema nečijem ponašanju, kao i da početni motivi za devijantni čin nisu stvar patologije pojedinca već posledica uobičajenih životnih aktivnosti ljudi.

Treće, ideja o stigmatizaciji kao društvenom procesu pokazuje kako se stvaraju društveni konstrukti ili značenja devijantnosti i socijalnih problema kroz interakciju ili suodnošenje između ljudi i institucija. Naučnicima i praktičarima se ostavlja poruka da treba da budu duboko skeptični prema svim društvenim konstrukcijama i značenjima (političkim, naučnim, kulturnim) jer oni mogu imati hegemonističke konsekvence i svrhe. Zbog toga, istraživači devijantnosti i socijalnih problema treba da imaju distancu prema reprodukciji dominantnih shvatanja ovih pojava.

Četvrto, ova ideja u praktičnom smislu ukazuje na potencijalno degradirajuće posledice društvene reakcije i stigmatizacije na ličnost pojedinaca, kada nastaju i devijantne društvene uloge i devijantne subkulture. Devijantne subkulture nastaju kao reakcija etiketiranih pojedinaca koji u širem društvu, koje ih je osudilo i žigosalo, ne mogu da pronađu društveni status i životne uloge. To ih navodi da se udružuju sa sebi sličnima i da tu, mnogo lakše, pronađu svoj identitet.

Peto, u praktičnom pogledu, poseban doprinos je u ukazivanju na degradirajući i nehumani odnos institucija socijalne kontrole prema devijantima. Ubedljivi dokazi o načinima rada i delovanja ovih institucija ostavili su značajan trag na humanizaciju prakse policije, socijalnih službi i ustanova, pravosuđa i psihijatrije. Ideje destigmatizirajuće prakse i humanog postupanja prema devijantima, šticeenicima ili pacijentima jesu, danas, pretočene u nezaobilazne principe politike društva prema pojavama društvenih devijacija i duševnih bolesti.

Jedna od glavnih praktičnih poruka ideje o stigmatizaciji kao društvenom procesu je da pojedince koje su ušli u sistem socijalne kontrole treba udaljavati od rizičnih devijantnih karijera (jer taj sistem ih samo pospešuje). A to u praksi znači da treba naći alternative zvaničnim institucijama. Umesto sudova, zatvora, popravnih domova, psihijatrijskih klinika treba pronaći druga rešenja u kontroli i reagovanju na devijantna ponašanja. Pojedince, a posebno decu poželjno je dalje držati od ovih potčinjavajućih i degradirajućih institucija. Štetno iskustvo prolaska kroz institucije socijalne kontrole može trajno etiketirati pojedinca i onemogućiti mu kasnije uključivanje u život zajednice (Jugović, 2004). Nils Christie to plastično i duhovito opisuje kada kaže: „Dok posmatram svakidašnje krivične postupke, vidim uvek jedno te isto; beskrajni niz uglavnom siromašnih i deprimiranih ljudi na svom putu u zatvore i beskrajni niz još više deprimiranih i oštećenih ljudi koji iz zatvora izlaze. Da kažnjavanje ima bilo kakvo značenje za uspostavljanje mira, na svim izlazima iz zatvora stajao bi orkestar“ (Christie, 2006: 8).

Literatura

Beck, U. (1992) *Risk Society*. London: Sage.

Becker, H. (1997) Outsajderi, u: Đ. Ignjatović (prir.) *Kriminološko nasleđe*. Beograd: Policijska akademija, str. 203-214.

Goffman, E. (1961): *Asylums, Essays on The Social situation of Mental Patinets and Other Inmates*. Garden City: Doubleday.

Goffman, E. (1970) *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Harmondsworth: Pengiun.

Jervis, G. (1977) *Kritički priručnik psihijatrije*. Zagreb: Stvarnost.

Jugović, A. (2004) Praktične implikacije konstrukcionističkog shvatanja kriminala i društvenih devijacija, *Istraživanja u defektologiji*, br. 4, str. 127-150.

Christie, N. (2006) Odgovori na gubitke, *Temida*, 1, str. 5-10.

Pfohl, S. (1994) *Images of Deviance and Social Control: A Sociological History*, 2nd ed. New York: Mcgrow Hil.

Ryan, W. (1985) Okriviti žrtvu, *Kultura*, 70, str. 7-13.

Spasić, I. (1996) *Značenja susreta – Goffmanova sociologija interakcije*. Beograd: Filip Višnjić.

Stojković, B. (1985) Stigma ili o društvenoj funkciji obeleženih osoba, *Kultura*, br. 70, str. 113-122.

Tompson, K. (2003) *Moralna panika*. Beograd: CLIO.

Wheeler, S. and Cottrell, L. jr. with the assistance of Romasco, A. (1997) Proces etiketiranja, u: Đ. Ignjatović (prir.) *Kriminološko nasleđe*. Beograd: Policijska akademija, str. 219-224.

ALEKSANDAR JUGOVIĆ

Stigmatization as a social process

The paper deals with the analysis of stigmatization as a social process. The main purpose is to explain multidimensional aspects of stigmatization. This paper reviews the key theoretical roots of ideas about stigmatization as a social process and explores a notion of social deviance, as well as the social construction and production of the deviance. The analyses indicate the main dimensions of stigmatization as a social process. These are following dimensions: time, spatial or socio-cultural, socio-stratification, gender-consequential, ideological-political, reactive and socio-psychological dimension.

Keywords: stigmatization, society, social process